

Ђорђе Стошић*

виши документариста историчар

Ивана Цветковић**

виши конзерватор архитекта

Завод за заштиту споменика културе Ниш

**СРПСКО ВОЈНО УТВРЂЕЊЕ СА КОМПЛЕКСОМ ВОЈНИХ
БУНКЕРА И МАГАЦИНА ИЗ XIX ВЕКА КОД БАБУШНИЦЕ**

Апстракт: Српско војно утврђење са комплексом војних бункера и магацина са краја XIX века код Бабушнице, према својим историјским, културним и обликовним вредностима представља специфичан фортификациони објекат на територији Пиротског округа. Одбрамбени комплекс „Јеремија” или „Шанац” настао је у склопу изградње и утврђивања фортификационог одбрамбеног система за одбрану југоисточних граница и заштите државне територије Србије према Бугарској у периоду 1890–1895. године. „Циљ овог рада је да упозна стручну, научну и ширу јавност о постојању војног утврђења код Бабушнице, али и да укаже на потребу заштите, презентације и очувања овог јединственог типа културне баштине које је препуштено лаганом пропадању, без примарне функције и одређене савремене намене.

Кључне речи: утврђење, одбрамбени систем, културна баштина, Бабушница

Положај и границе заштите непокретног културног добра

Општина Бабушница се налази на 65 km југоисточно од Ниша, 25 km југозападно од Пирота и 55 km североисточно од Лесковца, у долини реке Лужнице, у Лужничкој котлини, коју окружују Сува планина на западу, Руј на југу и Влашка планина на североистоку.

Ово утврђење, колоквијално названо „Шанац” код Бабушнице налази се у атарима села Доњи Стрижевац и Доње Крњино, подигнуто на стратешки важном положају, на највишој коти брда Јеремија на 659 m н.в., што омогућује одличну прегледност ка југоистоку, односно тадашњем очекиваном правцу доласка непријатеља. Комплекс војних бункера и магацина код Бабушнице ужива заштиту као непокретно културно добро – споменик културе.¹ Зона

* djordje.stosic@zsknis.rs

** ivana.cvetkovic@zsknis.rs

¹ Српско војно утврђење у Бабушници - споменик културе (СК 678) на основу Одлуке СО Бабушница број 633-1/80-01 од 12.05.1980. године (Међуопштински службени лист Ниш, број 2 од 05.06.1980. године).

заштите непокретног културног добра обухвата катастарске парцеле број 5259 КО Стрижевац, површине од 1 ha, 75 ари и 45 m², на којој је објекат, парцелу бр. 5256, под шумом, величине 8 ha, 53 ара и 49 m² и парцелу бр. 5257, под ливадам, величине 2 ha, 56 ари и 40 m². Границе непосредне близине овог споменика културе чине спољне ивице катастарских парцела број 5256 и 5257 КО Стрижевац.² Имајући у виду значај објекта, његову локацију и положај који доминира околином, потребно је посматрати шири простор око утврђења као зону заштите која треба да осигура аутентичност природног окружења и заштити простор од штетних деловања и садржаја, односно недозвољене градње, непланских интервенција итд.

Историјска позадина

Карађорђева мала, али јуначка Србија имала је у време Првог устанка неку врсту утврђених положаја, који су затварали главне улазе у земљу и служили као ослонци оперишућим војскама. Тако су на југоистоку били Делишанац (Делиград, код Алексинца) и Варварин с Ћупријом, на западу Шабац и Баурић, на југозападу Ужице, итд.³

Реорганизација, модернизација и европеизација војске започета је у време краља Милана Обреновића, доношењем Закона о устројству војске 1883. године, и Устава Краљевине Србије из 1888. године.⁴ Укинута је народна и стајаћа војска, образован стални кадар и уведена редовна војна обавеза.⁵ На основу члана 25. Закона о устројству војске, расписан је Програм за полагање официрских испита⁶ који је за стицање чина инжињеријског потпоручника, капетана и мајора предвиђао знања из пољске и сталне фортификације.

Решењем министарског савета од 9. јула 1888. године Ф/А№ 5206, које је потврђено превисоким указом од 22. јула 1888. године, измењена је тачка 15. Закона о устројству војног министарства:

Кредити потребни за оправке постојећих зграда и направу нових зграда војних имају се као и до сада стављати у буџет војни.

Планови, предрачуни и друга техничка документација потребна за знатније оправке постојећих војних грађевина, вредност којих прелази 1000 динара; или за израду нових грађевина па ма каква да им је вредност; израђиваће се у министарству војном и слати министарству грађевина на извршење по претходном решењу министра војног о томе.

² Према Одлуци о заштити СО Бабушница број 633-1/80-01 од 12.05.1980. године

³ *Уређење наше војне снаге*, Отаџбина, 1881. стр. 584

⁴ *Устав Краљевине Србије*, проглашен 22. децембра 1888. године на Великој Народној скупштини одржаној у Београду; Краљ.-српска државна штампарија, Београд, стр. 58-59

⁵ *Српске новине*, 1. фебруар 1883. године

⁶ *Службени војни лист*, 10.05.1981. стр 1145

Уредба о формацији војске прописана је 1889. године. Територија Краљевине Србије подељена је на пет дивизијских области (Моравску, Дринску, Дунавску, Шумадијску и Тимочку), 15 пуковских округа и 60 батаљонских срезова. Моравска дивизијска област са седиштем у Нишу обухватала је три пуковска округа (Врањски, Нишки и Крушевачки) са по четири батаљонска среза.⁷ Први пуковски округ обухватао је батаљонске срезове: Врање, Владичин Хан, Власотинце и Лесковац. Други пуковски округ обухватао је батаљонске срезове: Доњи Душник, Ниш, Лебане и Прокупље. При том је XV пиротски пуковни округ из Тимочке дивизијске области постао III пуковски округ Моравске дивизије са четири батаљонска среза: Дервен, Бела Паланка, Пирот и Бабушница. Тако су се законским решењима, уредбама и указима стварали услови за јачање одбрамбене способности српске војске.

Изградња утврђења мотивисана је неуспехом српске војске у српско-бугарском рату, вођеним од 2. децембра 1885. године до 3. марта 1886. године. Поразом на Сливници Србија је била приморана на повлачење, па су Бугари заузели Пирот. Интервенцијом Аустро-Угарске потписано је примирје у Бечу, а затим и мир у Букурешту, 3. марта 1886. године, по коме су границе зараћених страна остале непромењене. Слаба војничка опремљеност и недовољна способност главнокомандујућег краља Милана Обреновића основни су узроци пораза српске војске. Неспремност и ратни неуспех Србије утицали су да намесништво преузме власт 1889. године у име малолетног Александра Обреновића, одласком Милана Обреновића са краљевског престола. Убрзо је отпочета градња утврђења на брду Јеремија код Бабушнице 1891. године на основу пројекта израђеног у Војном министарству грађевина у Београду. Изградња је завршена у време када је Александар I прогласио себе краљем Србије и укинуо намесништво 1893. године, са својих 17 година живота.

Упоредо са овим утврђењем, изграђено је, или је било у употреби, више пограничних одбрамбених утврђења према Бугарској, и то: одбрамбени појас око Зајечара са системом утврђења (Шонтолово, Пландиште, Средњи врх, Ковилова чука, Краварник и Парјанкул или Грљански Вис, Источна и Западна Краљевица),⁸ одбрамбени појас око Ниша (Марково кале, Велика Камара, Детљак)⁹ и утврђења код Пирота (Јеремија, Црни Врх (Блакауз),

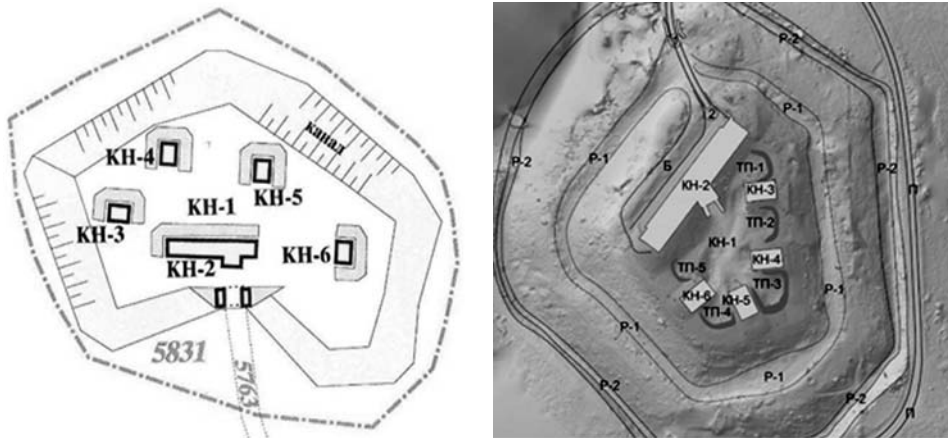
⁷ Уредба о формацији целокупне војске, Српске новине, 4. фебруар 1889. године.

⁸ Војни Архив Србије, Фонд Министарства војног, *Реферат Господину Министру Војном о продужењу фортификац. радова код Ниша и Зајечара 1. мај 1897. године у Београду*, 034 NN p01_k0008_f07_001.

⁹ Војни Архив Србије, Фонд Министарства војног, *Команданту Моравске дивиз. области 17. јун 1897. године у Пироту*, 036 NN p01_k0008_f07_003.

Божурата, Момчиловац, Нишавска долина и Јарчар).¹⁰ Сва утврђења су зналачки лоцирана и уклопљена у природно окружење. Њихова примена зависила је од ратне доктрине под династијом Обреновић, односно значаја и угрожености појединих делова граничног фронта према Бугарској. Сва српска војна инжењерија се тада ангажовала за утврђивање источног фронта. На важним граничним тачкама око Пирота и Зајечара никоше силна утврђења са читавим утврђеним логорима, баш као и у позадини истих, око Ниша. Наши инжењерски официри заиста показаше тада најбоље сву јачину њихове техничке спреме јер им сва утврђења беху израђена не само с обзиром на јачину ватре градских пољских оруђа, већ и по свима принципима тадашње фортификације.¹¹

Наравно, модели градње утврђења овог периода примењивали су исте инжењерске принципе, али је свако од њих било специфично и пројектовано за терен и микроуслове на којима се гради. Бабушничко утврђење изграђено је по веома сличном моделу као и утврђење „Ковилова чука” код Зајечара.

Слике 1 и 2. Утврђење „Ковилова чука” код Зајечара (лево) и утврђење „Шанац” код Бабушнице (десно)

Значајне податке пружа Објава о упућивању војника на рад у Зајечар и Пирот,¹² у Београдским општинским новинама од 26.05.1891. године. Објава говори о упућивању војних обвезника на рад, без прецизирања посла и радова у овим областима, што је и очекивано имајући у виду да је читав посао утврђивања границе према Бугарској био државна тајна. На

¹⁰ Војни Архив Србије, Фонд Министарства војног, *Преглед назива појединих утврђења подигнутих код Зајечара, Пирота и Ниша 22. фебруар 1900. године у Нишу*, 040 NN p01_k0008_f07_027

¹¹ Правда, 15.8.1934. године

¹² *Објава о упућивању војника на рад у Зајечар и Пирот*, Београдске општинске новине, 26.05.1891. год.

списку војних обвезника за упућивање на рад у Зајечар и Пирот, између осталих, били су Димитрије Леко, познати српски архитекта и урбаниста, и проф. Коста Главинић, грађевински инжењер, а касније декан и ректор на Великој школи.

Архитекта Димитрије Т. Леко (1863–1914)¹³ пројектовао је знамените београдске грађевине, као што су: Београдска метеоролошка опсерваторија (1891), капела изнад Ћеле-куле у Нишу (1892), кућа породице Вучо у Делиградској улици (1893), зграда нове Војне академије у Немањиној улици (1899), у којој се од 2006. налази Музеј града Београда, Палата „Атина” на Теразијама (1902), школе у Макензијевој и у улици Гаврила Принципа и многе друге куће и виле.

Проф. Коста Д. Главинић (1858–1939)¹⁴ био је инжењер и јавни радник. Основну и средњу школу похађао у Шапцу, а завршио у Београду. Технички факултет завршио је у Београду, а Одсек за грађевинске инжењере на Високој техничкој школи у Берлину 1884. године. Студирао је неколико година у Немачкој као државни питомац. Радио је у Железничком одељењу Министарства грађевине на гвозденим мостовима. Постављен је 1884. године за наставника на Техничком факултету београдске Велике школе 1884. године. Убрзо постаје доцент (суплент), а онда и професор на Великој школи за предмет мостови и тунели од 1886. до 1902. године. Био је декан и ректор на Великој школи, председник Српског инжењерског друштва, а онда и први председник Југословенског инжењерског друштва. Међу његовим радовима, значајан за изградњу утврђења, истиче се „Теорија притиска земље и сводова са прорачуном потпорних зидова”.

Осим горе поменутих војних обвезника, истичу се и друге личности, попут генерала Димитрија Ђурића и пуковника Андреја Јовановића.

Генерал Димитрије Ђурић (1838–1893) био је два пута министар војни (1889. и 1892), а 1879. и делегат владе за одређивање границе према Бугарској. Као министар војни 1889. године, предузео је утврђивање границе према Бугарској, ради чега је образовао „Тајни Комитет за утврђивање наше границе“. Да би се загарантовали хитност и тајност ових радова, а с обзиром на њихову природу и изванредне околности под којима су се изводили, набавке и извођење радова обављали су се по одредбама Закона о државном рачуноводству и Закону о војној администрацији.

Инжењерски пуковник Андра Јовановић (Београд, 24. новембар 1859 – Београд, 11. август 1934), био је душа свих фортификацијских радова којима је лично руководио. Од 12. јула 1900. до 20. марта 1901. године био је министар грађевина. У војсци је био командант Другог, а онда и Првог инжињеријског батаљона, референт инжињерије Активне команде и начелник инжињерско-техничког одељења Министарства војног.¹⁵

¹³ https://en.wikipedia.org/wiki/Dimitrije_T._Leko.

¹⁴ https://sh.wikipedia.org/wiki/Kosta_Glavini%C4%87.

¹⁵ *Говор Генерала г. Милутина Мариновића на погребу Андре Јовановића*, Новине Правда, бр. 10697, од 15. августа 1934. године, стр. 5.

Слика 3. Пуковник Андра Јовановић (извор: Новине Правда, 15.8.1934.)

Након изградње поменутих фортификација, формиране су команде Зајечарских утврђења и команда Пиротских утврђења. Ради заштите војних утврђења, 16. децембра 1895. године донет је Закон о утврђењима, који садржи следеће важније одредбе:

„Члан 2. Под утврђењима разуму се сви грађевински построји, подигнути за одбрану отаџбине, како зидани, тако и мешовити и земљани...

Члан 5. На земљишту, на коме је подигнуто утврђење и на његовој непосредној околини, не може имати нико приватног свог непокретног имања, а она ближем и даљном простору може имати, но под ограничењима у овом закону прописаним.

Члан 15. У ванредном или ратном стању, командант утврђења, утврђеног положаја или логора, дужан је предузети све мере сигурности и одржања дотичних утврђења, и у овом погледу, све грађанске власти, како у обиму самих утврђених места, тако и на ближем и на даљњем простору, потчињене су команданту дотичног утврђења, утврђеног положаја или логора.“¹⁶

Бенералштабно одељење општег војног одељења Министарства војног издало је 9. априла 1898. године на употребу и управљање, под шифром Пов. ф/ђ N 278, „Пропис о чувању утврђења у редовном стању“¹⁷ који садржи општа наређења о начину одржавања и снабдевања утврђења, организацији стражарске службе и сл. Овај строго поверљив пропис се није уводио у инвентар.

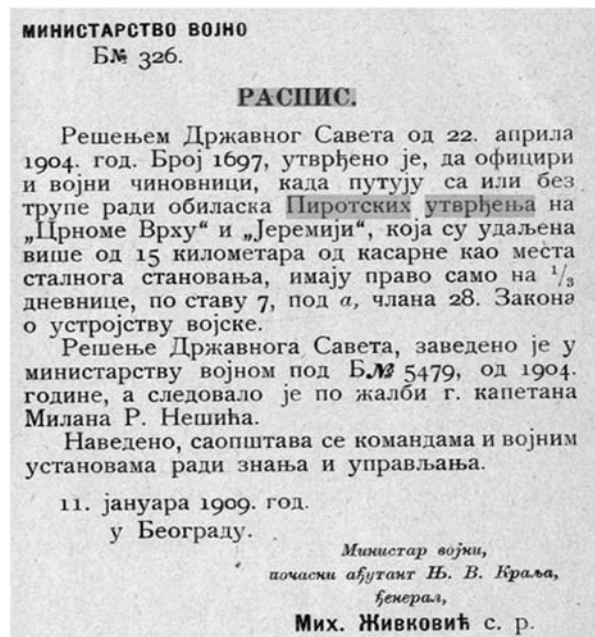
Команданти Пиротских утврђења од 1898. до 1903. године били су: инжењерски пуковник Јован Поповић, артиљеријски потпуковник Никола

¹⁶ Полицијски речник, 1.03.1925. године, стр. 572.

¹⁷ Архив Србије, Фонд Министарства војног за 1898. годину, I-12.

Петровић, арт. потпуковник Сима Рашић, арт. потпуковник Михаило Аћин, пешадијски потпуковник Коста Кораћ, пешадијски мајор Љубомир Симић, пешадијски пуковник Никола Миленковић (од децембра 1902. године), и инжињерски пуковник Дамјан Поповић (мај 1903. године). Дамјан Поповић је учествовао у утврђивању Пирота и Ниша као шеф фортификацијског одсека и начелник инжињерско-техничког одељења Министарства војног (од 13. јула 1900. године). Био је први ађутант Њ. В. краља Петра I, командант инжињерије у команди активне војске и професор Војне академије 1895–1900 (пољска и стална фортификација и фортификацијско цртање). У рату са Бугарима током 1913. године био је командант пиротских утврђења.

У српско-бугарскоме рату Поповићу је поверена команда над пиротским утврђеним логором. Тај логор утврдно је баш пуковник Дача, па је он знао најбоље и да га брани и славно одбранио.¹⁸ Генерал Милош Божановић је током 1914. и 1915. године био командант Пиротског утврђеног логора. Утврђење на брду „Јеремија” увелико је било у оперативној функцији 1904. године, о чему сведочи и Распис министарства војног.¹⁹

Слика 4. Распис Министарства војног објављен у Службеном војном листу 16.1.1909.г

¹⁸ Балкански рат у слици и речи, Београд 1913, број 32

¹⁹ Распис министарства војног, Службени војни лист од 16. јануара 1909. године

Посада овог фортификационог постројења у мирнодопским условима састојала се од: једног официра – командира страже, једног подофицира – разводника страже, 12 редова – стражара, једног редова куvara, једног редова посилног и трубача, који су обављали стражарску службу и послове на текућем одржавању утврђења.

Стална фортификација првенствено је требало да заштити државну границу према Бугарској. Доносиоци одлука о утврђивању границе према Бугарској крајем XIX века руководили су се тиме да се одбрана земље може осигурати изградњом одређеног броја добро опремљених и утврђених позиција. Утврђења су имала за циљ да спрече да се, при нападу, непријатељ користи зонама које олакшавају покрет и маневар трупа. Улога утврђења била је да:

„спрече изненадни бугарски напад, односно онемогуће нападачевој главној снази, или бар већем делу његове снаге изненадан пролаз.

спрече заузеће важних одбрамбених тачака (Зајечара, Пирота и Бабушнице).

штитећи живу снагу омогуће што боље и ефикасније дејство своје артиљерије (као штита), паралишу акцију, ограниче и одложе непријатељски успех, а поштеде снагу бранилаца, обезбеде могућност опоравка, прикупљања и припреме за ударац нападачу или док се општа ситуација не измени у корист бранилаца.“

Слика 5. Српско војно утврђење „Шанац” – стратешки значајан положај на брду Јеремија, поглед ка југоистоку, правцу очекиваног напада (фото: А. Никишић, 2022)

Сходно улози, утврђења су постављена на правцу очекиваног напада, тј. на месту куда нападач мора проћи. Изграђена су технички и тактички довољно јако да што дуже задрже сразмерно већи део нападачевих снага и омогуће повољни моменат за напад, сачувавши снагу или место.

Грађевинско-фортификацијска отпорност утврђења требало је да буде довољна да издржи ударе тежих оруђа, односно, и по неколико зрна тежих калибара најзаступљенијих у артиљеријском наоружању непријатељске армије, да у утврђењу заштите живу силу и наоружање од губитака и одоле ударима гранатних парчади и шрапнелских куглица.

Ова стална војна непокретна утврђена затвореног облика, која омогућују одбрану са свих страна, била су намењена за дејство оружјем и за заклон. Израђена су засебно (у Бабушници и Пироту) или у групи од два или више одвојених делова (као у Зајечару).

Војне власти су за израду оваквих утврђења употребљавале: земљу, камен, песак, шљунак, дрво и друго. Утврђења карактерише јак профил, масивна градња, укопани грудобрани, дубоки ровови, стрме ескарпе и контраескарпе и добар положај на земљишту.

Основни елементи ових објеката сталне фортификације били су:

- борбени положај
- пешадијски и артиљеријски бедеми
- одбрамбени казамати и осигурани простори (склоништа, магацини),

траверзе и посебно главни ров као препрека.

Основна карактеристика овако уређене артиљеријске фортификације је велика отпорност заклона од бомбардовања, заштићеност од експлозивних гасова, бомби, већи број топовских места и поуздана саобраћајна веза.

*

Утврђење „Шанац” никада није коришћено у ратним дејствима. Пред Други балкански рат било је наоружано са спорометним артиљеријским оружјем малог домета, мале маневарске способности и недовољном количином муниције, које је због неиздржљивости материјала (дуге употребе и стајања) повучено у Ниш 14. маја 1913. године. Један од разлога зашто је објекат коришћен само као војни депо и магацин је зато што има кречњаком зидане казаматиране просторије, са зидовима дебљине од 1 до 2,5 m и кровове покривене земљом дебљине од 2 m до 3 m. Војно наоружање и средства за напад (посебно војна авијација), која су се убрзано развијала и усавршавала, те је њихова повећана разорна моћ захтевала унапређење сталне фортификације и ојачање бетоном и гвожђем, што на овом утврђењу није спроведено. Тиме је усамљени фортификациони објекат „Шанац” убрзо постао превазиђен. Други балкански рат и Велики рат потврдили су да су оваква утврђења пограничног типа застарела јер не могу да се одупру дејству оснажене артиљерије, нити да одговоре истом мером, с обзиром на ограничене резерве артиљеријске муниције.

Генерал Милош М. Михаиловић, у тексту „Одбрана Пиротског утврђеног логора у рату са Бугарима 1913. године”, објављеном у часопису Ратник наводи да за непосредну одбрану Пирота од евентуалног бугарског напада није узета у обзир линија постојећих Пиротских утврђења јер је повучена и сувише назад од граничног фронта, да су утврђења старијег типа са великим грудобранима која јако падају у очи и која не би могла противисати дејству бугарске артиљерије. Тако су се оваква и слична утврђења користила само као депои и слагалишта. Нова одбрамбена линија имала је да се утврди у типу савремене ојачане пољске фортификације.²⁰

Опис и приказ објеката у оквиру војног утврђења

Утврђење „Шанац” представља комплекс од каменом зиданог укопаног масива – одбрамбеног бедема са казаматима (10 бункера у једном реду), и централно позиционирним засведеним пролазом, испред кога се налази озидани бедем насут земљом, који представља још једну фотификациону препреку.

Зидани елементи утврђења грађени су од великих правилно клесаних камена квадера, изузетно чврстог кречњака из оближњих каменолома. Као везиво коришћен је кречни малтер. Конструкција представља масивни зидани систем са зидовима дебљине 1,5 m и шире, са сводном конструкцијом која премошћава распон међу ослоњцима у свим просторијама.

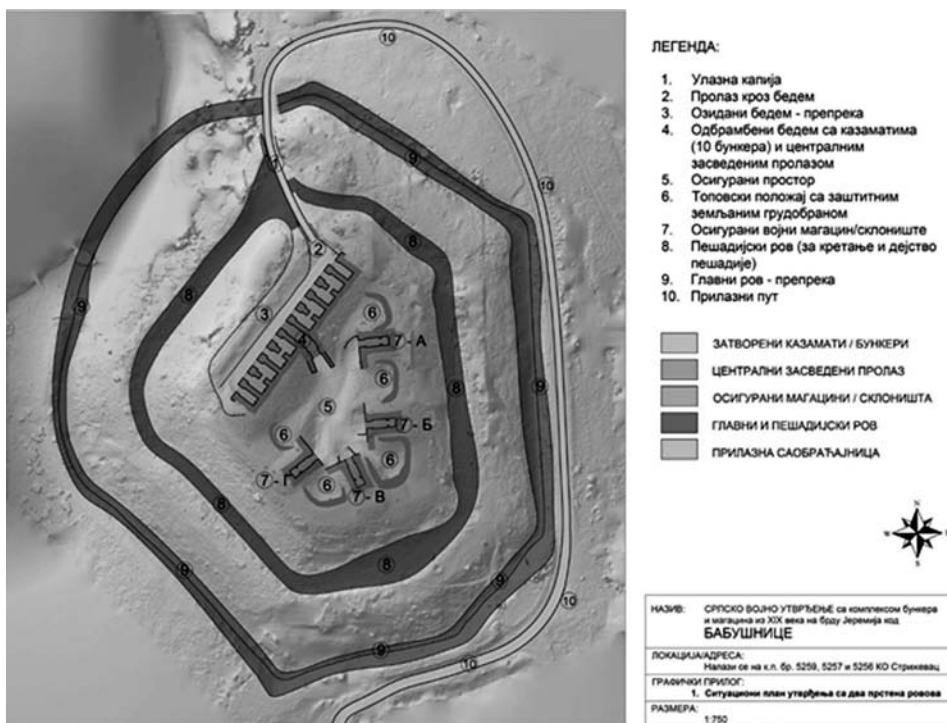

Слика 6. Општи изглед утврђења (3d фотограметријски приказ, А. Никишић, 2022)

²⁰ Генерал Милош М. Михаиловић, „Одбрана Пиротског утврђеног логора у рату са Бугарима 1913. године”, часопис *Ратник*, број XLV, Београд, 1929. године.

У унутрашњости утврђења полукружно су распоређена још четири укопана и озидана војна магацина. Цео комплекс војних објеката за смештај муниције и ратног материјала грађен је као масивна конструкција од тесаних камених блокова, пројектована да издржи сопствено оптерећење од конструкције и стално оптерећење од наслага слоја земље дебљине преко 3m, који је служио за неутралисање разорног дејства артиљеријских зрна.

Утврђењу се приступало преко обруча ровова, кроз озидану, а сада порушену капију, на мањи плато испред низа бункера. Улаз у утврђење је са северне стране, супротно од могућег правца надирања непријатеља, преко кога се приступало главном одбрамбеном беду са казаматима и поплочаном платоу.

Слика 7. Ситуациони план са два прстена ровова (цртеж: И. Цветковић, 2022)

Приступни пут је макадамски, од набијене и уваљане земље. Плато испред одбрамбеног бедема са казаматима изведен је поплочавањем калдрмом, са каналима за одвођење површинских вода.

Читав простор осигураног дела утврђења и насипа преко зиданих објеката обрастао је травом и добро је сакривен. Простор ескарпи и контраескарпи главног и пешадијског рова је пошумљен и такође добро сакривен.

*Слика 8. Одбрамбени бедем са казаматим и осигурани простор са магацинима
(фото: А. Никишић, 2022)*

Прилазне саобраћајнице, улазне капије и пролази брижљиво су позиционирани на најнеприступачнијем делу терена, тако да се могу надгледати, па представљају значајан део одбрамбеног система ове фортификације. Читав простор опасан је двоструким обручом земљаних ровова издигнутих страна, постављених на стрмом терену. Простор око утврђења обрастао је шумом, која је највероватније посађена у време изградње утврђења са задатком да сакрије позицију утврђења из правца евентуалног напада непријатеља. Шире подручје обрасло шумом и ливадом, заштићено је у циљу очувања амбијента и контекста утврђења.

Први прстен земљаног сувог рова (ближи утврђењу), намењен за кретање и дејство пешадије, постављен је на већој висини. Други, спољни прстен дубоког рова грађен је као главна баријера непријатељу. Сва склоништа/нише (казамати) за људство, муницију или храну су подземни и добро распоређени у утврђењу. Средства за одвођење воде и проветравање су функционално постављена.

На плочи изнад улазног дела утврђења уклесано је обележје Његовог Величанства Краља Александра Обреновића I, врховног заповедника војске, и године изградње 1892–1893.

Слово А односи се на име краља Александра, римски број I, указује на првог краља са овим именом у династији Обреновић. Краљ Србије и врховни командант војске својски се трудио да истакне своју чврсту и

непоколебљиву везу са војском, очекујући да сваки војник и официр са одушевљењем испуњава своје дужности према њему и Отаџбини, у складу са положеном заклетвом.

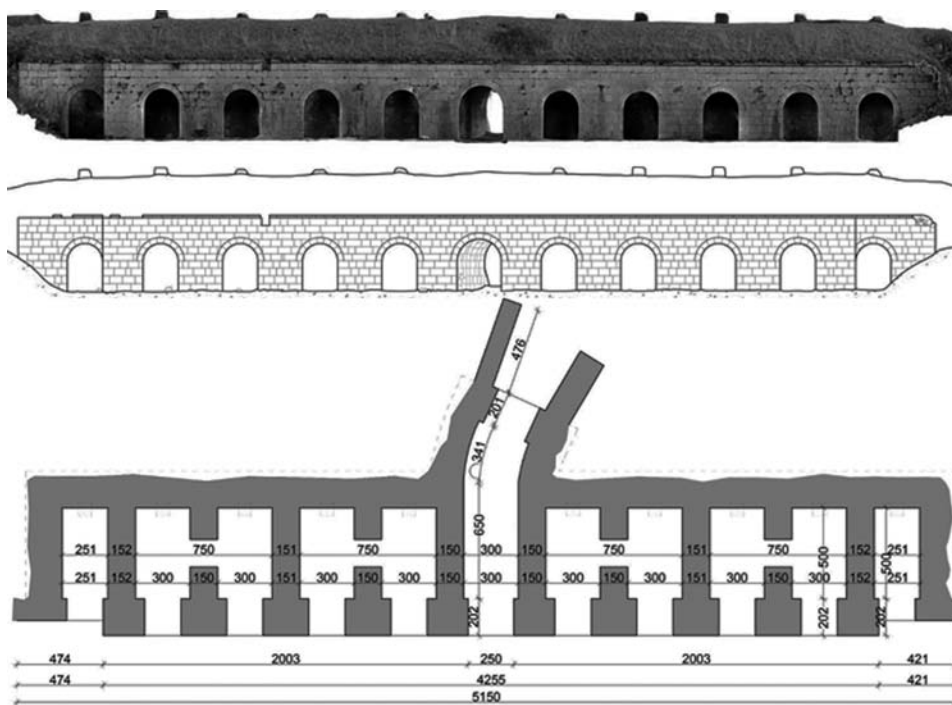
Слика 9. Натпис над улазном партијом са годином изградње и иницијалима краља Александра I Обреновића (фото: Н. Лајбенишергер, 2019)

Одбрамбени бедем са казаматима и централно постављеним пролазом

Одбрамбени бедем са казаматима састоји се од 10 бункера и централно постављеног засведеног пролаза. Представља масивно зидану структуру од великих, правилно тесаних камених блокова, међусобно повезаних кречним малтером, са малим спојницама између блокова.

Слика 10. Изглед одбрамбеног бедема са улазима у казамате (фото: И. Цветковић, 2022)

Слика 11. Основа и северозападни изглед одбрамбеног бедема са 10 казамата и централним пролазом (цртежи: И. Цветковић, Л. Динић, ортофото: А. Никишић, 2022)

Распон од 2,5 до 3 m између зидова (дебљине 1,5 m) премошћен је сводном конструкцијом, од исте врсте фино обрађеног камена као и зидови, како би заклапали правилан полукруг свода. Преко зидане сводне конструкције налази се још 2,5 m земљаног насипа, који је поред одбрамбене улоге за неутрализацију разорног дејства артиљеријског зрна требало да камуфлира архитектонску структуру утврђења.

На оба краја низа централног зидног масива од 10 бункера налазе се две мање једноделне, засведене просторије (казамати), са такође лучно засведеним улазом висине 2,75 m и распонем од 2 m. Унутрашње димензије казамата су 5x2,5 m и висине свода од 3 m. Осталих осам дводелних казамата (по четири са леве и десне стране централног пролаза) међусобно су спојени засведеним пролазом. Свака просторија има димензије 3,0 x 5,0 m и висину свода од 3,25 m. Зидови између ниша су дебљине 1,5 m, колика је и ширина засведеног пролаза између просторија.

Зидови казаматираних просторија озидани су великим блоковима од чврстог камена кречњака, спојених кречним малтером. На њих се ослања сводна конструкција од исте врсте камена, пројектована тако да може да прими и пренесе велико оптерећење земљаног наноса и да неутралише ударе артиљеријских зрна.

Вентилациони канали се налазе у свим просторијама одбрамбеног зидног масива, осим на пролазној капији. На врху земљаног насипа над казаматима, постављено је 10 ливених вентилационих отвора димензија 52x52 cm, висине око 40 cm, са отвором димензија 15x15 cm.

Подови у свим просторијама су ливени од агрегата различите гранулације и кречног малтера, завршно обрађени шмирглањем, по угледу на терацо технику.

Централно, у односу на симетрично распоређене казамате, налази се засведени пролаз који води у осигурани простор – унутрашњост утврђења. Пролаз је веће дужине од дубине ниша. Првих 6,5 m равних зидова су управни на фронталну раван, док следећа 3 m зида благо скреће ка југоистоку како би се кроз засведени лук (ширине 2,5 m, висине 2,75 m и дебљине 2 m), приступило унутрашњем платоу.

Приступни пут и плато испред централног комплекса са 10 бункера и пролазом кроз засведени ходник обрађени су каменом калдрмом, карактеристичном за војне путеве, са каналима за одвод атмосферских падавина. Пролазни засведени коридор омогућује приступ мањем унутрашњем платоу са зракасто постављеним рампама које су водиле до отворених топовских положаја са земљаним грудобранима и четири осигурана војна магацина/склоништа.

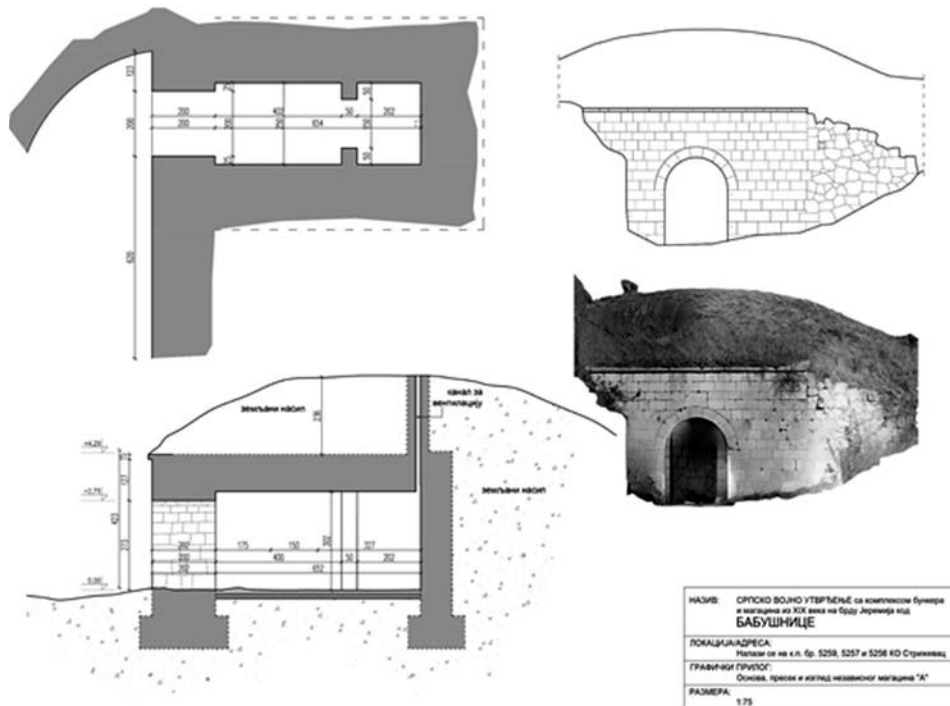
Отворени топовски положаји

Слика 12. Отворени топовски положај са земљаним грудобраном између укопаних војних магацина „Б” и „В” (3д фотограметријски приказ: А. Никишић, 2022)

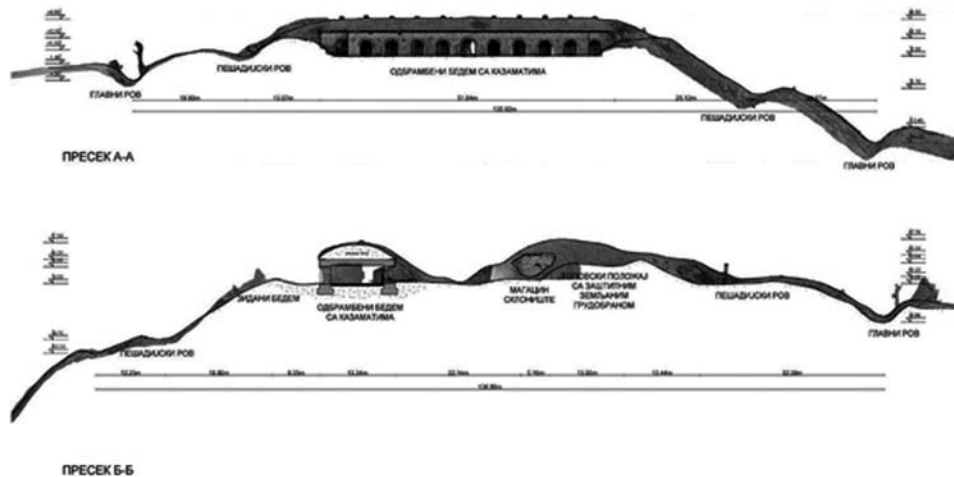
Отворени топовски положаји за наоружање од пет покретних топова (или митраљеза) омогућавали су да се у потпуности одбије изненадни напад и успори непријатељ, односно да се лакше одбрани положај. Први топовски положај, димензија око 6,5 x 6,7 m, смештен је лево, између главног низа бункера и првог магацина. Приступа му се преко рампе са подзиданим потпорним зидом који се сучељава са првим магацином. Насупрот озиданог пролаза налази се централна рампа, која се рачва и води на три топовска положаја постављена између осталих магацина. Топовски положаји сличног су облика и димензија: око 6 x 4,7 m, 7,4 x 5,2 m и 8 x 6,5 m, гледано слева на десно. Унутрашњост утврђења завршава се нешто широм и приступачнијом рампом, постављеном са десне стране улаза, којом се стиже на пети топовски положај, димензија 7,4 x 5,9 m. Отворени топовски положаји окренути према југоистоку састоје се од заравњене елипсасте површине заштићене бункерима са две стране и заштитног земљаног грудобрана испред, висине око 2 m.

Осигурани војни магацини/склоништа

Слика 13. Типски војни магацин/складиште у унутрашњости утврђења (цртеж: И. Цветковић, Л. Динић, ортофото: А. Никшић, 2022)

Осигурани, независни магацини састоје се из једне засведене просторије, раздвојене на два дела пиластрима и лучним ојачањем. Предња, већа просторија је димензија 4 x 2,5 m са висином свода од 3 m. У дубини је мања просторија димензија 2 x 2,5 m, и висином свода од 3 m, у којој је отвор за вентилацију. Вентилациони канали у мањој просторији у дубини магацина, димензија око 15x15 cm, се не могу уочити на површини земљаног насипа. Улаз у просторију је додатно ојачан сводном крострукцијом ширине и распона 2 m. Сва склоништа потпуно су прекривена насипом земље, осим на чеоној фасади која је озидана и видљива. На основу остатака анкера на улазима у магацине, претпоставља се да су били затворени јаким гвозденим капијама, ради заштите од могуће експлозије складиштене муниције.

Слика 14. Положај пешадијског и главног рова у односу на осигурани простор утврђења (ортофото: А. Никишић, цртежи: И. Цветковић, Л. Динић, 2022)

Пешадијски ров

Пешадијски ров изграђен је на начин да у потпуности испуњава дате услове, тренутка у ком је грађен. Пружао је заклон, чувао и сакривао одбрану утврђења од управног дејства непријатељског ватреног оружја, уз могућност лаке комуникације и ефикасне употребе ватре против нападача. Подешен је тако да га ђулад не могу лако пробити, и да, у позадини, ударају у места која не угрожавају покрете и комуникацију. Горња и доња ширина рова, висина, дебљина и венац грудобрана, као и нагиб рова, висина и основица ескарпе, величина и основица контраескарпе пажљиво су прорачунати и грађени према правилима о изградњи фортификација.

Главни ров

Главни ров представља озбиљну одбрамбену препреку која својом нагибом, дубином, ширином и обликом брани непосредан приступ утврђењу.

Положај пешадијског и главног рова, односно конфигурација терена, прилагођавани су потребама одбране у складу са тадашњим правилима изградње војних фортификација. Денивелација терена на јужној страни утврђења је веома изражена, што погодује одбрани и поставци одбрамбених елемената. Пешадијски ров постављен је око 11 m ниже у односу на осигурани простор утврђења. Са друге стране, главни ров је денивелисан у односу на осигурани простор утврђења за преко 20 m.

ЗАКЉУЧАК

Војно утврђење „Шанац” на узвишењу Јеремија јединствен је фортификациони објекат са краја XIX века на територији општине Бабушница. Издваја се по својим архитектонским и историјским вредностима, и представља вредан споменик војног градитељства. Ово непокретно културно добро потребно је рестаурирати и посматрати као споменички простор са уређеним простором за посетиоце и излетнике. Имајући у виду постојање и других утврђења у Зајечарском, Нишавском и Пиротском округу, а која су чинила систем одбрамбеног појаса у граничном делу према Бугарској, као и веома значајне локације везане за ослободилачке ратове (места битака, спомен-комплекси, места страдања, војна гробља и др.) на простору поменутих региона, може се размотрити формирање специфичне културно-туристичке руте, која би била базирана на материјалном и нематеријалном наслеђу везаном за историју ослободилачких ратова на овима просторима Републике Србије.

Необјављени извори:

Архив Србије, Фонд Министарства војног за 1898. годину, I–12

Војни Архив Србије, Фонд Министарства војног – Реферат Господину Министру Војном о продужењу фортификац. радова код Ниша и Зајечара 1. мај 1897. године у Београду, 034 NN p01_k0008_f07_001

Војни Архив Србије, Фонд Министарства војног – Команданту Моравске дивиз. области 17. јун 1897. године у Пироту, 036 NN p01_k0008_f07_003

Војни Архив Србије, Фонд Министарства војног – Преглед назива појединих утврђења подигнутих код Зајечара, Пирота и Ниша 22. фебруар 1900. године у Нишу, 040 NN p01_k0008_f07_027

Литература:

- Уређење наше војне снаге, Отаџбина, 1881. стр. 584
Српске новине, 1. фебруар 1883. године
Службени војни лист, 10.05.1981. стр 1145
Уредба о формацији целокупне војске, Српске новине, 4. фебруар 1889. године
Устав Краљевине Србије, проглашен 22. децембра 1888. године на Великој Народној скупштини одржаној у Београду; Краљ.-српска државна штампарија, Београд, стр. 58–59
Говор Генерала г. Милутина Мариновића на погребу Андре Јовановића, Новине Правда, бр. 10697, од 15. августа 1934. године, стр. 5
Београдске општинске новине, 26.05.1891. године.
Полицијски речник, 1.03.1925. године, стр.572
Балкански рат у слици и речи, Београд, 1913, број 32
Распис министарства војног, Службени војни лист од 16. јануара 1909. године
Генерал Милош М. Михаиловић, „Одбрана Пиротског утврђеног логора у рату са Бугарима 1913. године”, часопис „Ратник” број XLV, Београд, 1929. године

Интернет извори:

- Документација ИСНКД – Информационог система непокретних културних добара – <https://nasledje.gov.rs/> (приступљено 14.07.2022.године)
https://en.wikipedia.org/wiki/Dimitrije_T._Leko (приступљено 14.07.2022. године)
https://sh.wikipedia.org/wiki/Kosta_Glavini%C4%87 (приступљено 14.07.2022.године)

Summary

Dorđe Stošić, Ivana Cvetković

SERBIAN MILITARY FORTRESS WITH A COMPLEX OF MILITARY BUNKERS AND WAREHOUSES FROM THE 19TH CENTURY NEAR BABUSNICA

The system of bunkers and warehouses near Babušnica, with large breastworks, was built for distinctly defensive purposes in the period from 1890-1893. It was built during the time of King Aleksandar Obrenović as part of an important

defensive belt in the border area towards Bulgaria. It is very well preserved. It is a fortunate circumstance that the fortress “Šanac” was never used in war. The bunker complex made of hewn stone was built on the Jeremija hill above the villages of Donje Striževac and Donje Krnjino near Babušnica. It consists of 10 bunkers in a row with a central entrance gate that leads to the central part of the complex where they are located, 4 more independent bunkers/warehouses are individually arranged. This central part is reinforced with a double ring of earth trenches. On the front side, in front of a row of ten bunkers, a defensive stone wall was built, oriented towards Bela Palanka. The defense system around Pirot, better known as the “Pirot Fortified Camp” for possible defense against a Bulgarian attack, was created at the end of the 19th century. It consisted of the localities “Jarčar”, “Božurata”, “Nišava Valley”, “Šabanov Trap”, “Crni Vrh”, and “Jeremija”, which was established as an immovable cultural asset-cultural monument, and the Institute for the protection cultural monuments in Nis is territorially responsible for its protection. The cultural monument is an exceptional example of the knowledge, skills, expertise and capabilities of the engineering units of the Serbian army of that time.